

e-ISSN: 2148-0494

dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2017, Cilt:5, Sayı:10, 5:98-110

Gönderim Tarihi: 30.11.2017

Kabul Tarihi: 20.12.2017

FIKIHTA YOLCUYA SAĞLANAN KOLAYLIKLAR

Nusret DEDE*

Öz

Yolculuk insanın ikamet ettiği yerden ayrılarak uzak bir yere seyahat etmesidir. Dini hükümlerin bazen şartlarında bazen edasında yolcuya birtakım kolaylıklar tanınmıştır. Bunlar arasında su bulamayınca teyemmüm yapmak, namazları cem etmek, kasr etmek (kısa kılmak), yolda kalanın zekât alabilmesi sayılabilir.

Anahtar sözcükler: Yolculuk, azimet, ruhsat, oruç, namaz, cem', kasr, cuma, bayram, teyemmüm.

FACILITIES PROVIDED TO PASSENGERS IN FIQH

Abstract

The journey is to leave the place of residence of the human and to travel to a remote place. Sometimes in terms of religious rules and fulfilment, it was recognised ease for the passenger. Including tayammum, to perform a short prayer, to combine two prayer in one time, to take zakat for the stranded passengers.

Keywords: Travelling, azimah, license, fasting, prayer, combining, performing shortly, friday prayer, tayammum.

Giriş

Dinimizde genel anlamda hemen hemen bütün hükümler koyulurken kolaylık ilkesi gözetilmiştir. Bu gerçeği birçok ayet-i kerimeden öğrenmekteyiz. (يريد وما جعل عليكم في)¹ “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez.”¹ (الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر) “Allah (c.c.) (لا يكلف الله نفسا إلا وسعها),² “Dinde sizin için bir zorluk kılmadı”² (الدين من حرج يريد الله أن يخفف عنكم وخلق)³ “Allah (c.c.) sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle sorumlu kılar”³ (الإنسان ضعيفا ما يريد الله ليجعل عليكم من حرج ولكن يريد ليطهركم وليتم نعمته عليكم لعلكم)⁴ “Allah (c.c.) size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat o sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”⁵ gibi ayetler bunun örnekleridir. Ayrıca, korku durumunda namazın nasıl kılınacağını bildiren

* Yrd. Doç. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslami Bilimler Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, nusretdede@ibu.edu.tr **ORCID ID** 0000-0002-9650-3424

1 Bakara 2/185.

2 Hac 22/78.

3 Bakara 2/286.

4 Nisa 4/28.

5 Maide 5/6.

ayetler⁶ de dinde kolaylığın göstergelerindedir. Yolcu namazından bahseden ayet-i kerime⁷ de dinimizde kolaylık ilkesinin yolculukta da gösterildiğini anlatır.

Peygamberimiz'in (s.a.v.) birçok konuda kolaylığı tercih ettiğini şu ifadelerinden anlayabilmekteyiz: "Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen kimse ona yenik düşer. O halde orta yolu tutunuz. En iyiyi yapmaya çalışınız."⁸ "Müjdeleyin, nefret ettirmeyin, kolaylaştırın, zorlaştırmayın."⁹ "Allah (c.c.) koyduğu yasaklara uyulmasını sevdiği gibi, koyduğu kolaylıkların uygulanmasını da sever."¹⁰ "Sevgili Peygamberimiz biri kolay, diğeri daha zor iki seçenekle karşılaştığında, mutlaka kolay olanı seçerdi."¹¹ Nasıl namaz kılacağını soran hasta bir sahabiye Efendimiz (s.a.v.) "Namazını ayakta kıl. Eğer gücün yetmezse oturarak kıl, buna da gücün yetmezse yan üzere kıl." şeklinde cevap vermiştir.¹² Buraya kadar alıntılanan ayet ve hadisler bize İslâm dininin kolaylık dini olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki ayet ve hadislerden açıkça anlaşılan kolaylık ilkesinin, İslâm hukukunun ilk kanunlaştırma çalışması olan *Mecelle*'nin genel kurallar içeren ilk yüz maddesi içerisinde de şu şekilde yer aldığını görüyoruz: "Meşakkat teysîri celbeder."¹³ Yani, zorluk kolaylaştırmayı gerektirir. "Bir iş dîk oldukta müttesi' olur"¹⁴ Yani, bir iş dar ve sıkıntılı olduğunda genişletilir.

Bu aşamada dinimizin yolcuya sağladığı kolaylıkları anlayabilmemiz konuyla ilgili bazı kavramları ele almamız gerekmektedir.

1- Azimet ve Ruhsat Kavramları

Yolculuk ve fıkhıta yolcuya tanınan kolaylıklara geçmeden önce, konumuzla ilgili bazı terimler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Bu bağlamda azimet ve ruhsat kavramlarını açıklayalım.

Azimet; ısrarla istemek, kastetmek, kesin karar vermek gibi anlamları olan 'azm' kökünden türetilmiş bir isimdir.¹⁵ Kulların özürlerine bakılmaksızın başlangıçta meşru kılınan hükümlere azimet adı verilir.¹⁶ Namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek gibi herkesten yapması istenen ibadetler azimettir. Bazı âlimler, karşılığında ruhsat bulunsun veya bulunmasın bütün hükümlere azimet adı verirken, bazıları da sadece karşılığında ruhsat bulunan hükümlere azimet adı

6 Nisa 4/102; Bakara 2/239.

7 Nisa 4/101.

8 Buhari, İman, 29; Nesâî, İman, 28.

9 Buhari, İlim, 12, Cihad, 164; Müslim, Eşribe, 70-71.

10 Ahmed b. Hanbel, II, 108.

11 Buhari, Menakıb, 23, Edeb, 80; Müslim, Fezail, 77-78.

12 Buhârî, Taksîru's-salât, 19.

13 *Mecelle*, md. 17.

14 *Mecelle*, md. 18.

15 Mustafa, Baktır, 'Azimet', *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 330.

16 Pezdevi, *Usul*, II, 299; Serahsi, *Usul*, I, 117; İbnü'l-Hümmam, *Tahrîr*, II, 299; Cürcani, *Tarifât*, 130.

vermektedirler.¹⁷ Azimet; farz, vacip, sünnet, nafil ve mendup gibi kısımlara ayrılır.¹⁸

Kelime anlamı itibariyle kolaylık anlamına gelen ruhsat¹⁹ ise, haram olma niteliği mevcut olmakla birlikte, bir özürden dolayı mübah olan hükümlerdir.²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen ruhsatı, 'Kulların özürlerine mebni, kendilerine bir suhulet ve müsaade olmak üzere ikinci derecede meşru kılınan şeylerdir.' şeklinde tanımlar.²¹ Buna göre insanların normal şartlar altında yapmaları gereken namaz, oruç gibi ibadetler azimet iken, namazın yolculuk sebebiyle kısa kılınması ya da orucun yolculukta tutulmayıp sonradan kaza edilmesi birer ruhsattır. Yine her namazın normal şartlar altında kendisi için belirlenen vaktinde kılınması azimet iken, gerek yolculuk, gerekse yağmur, çamur, hastalık vb. bazı mazeretler sebebiyle iki namazın tek vakitte kılınabilmesi de bir ruhsat örneğidir.

2- Yolculuk Kavramı

İnsanlar ikamet ettikleri evlerinden iş, alışveriş, dinlenme vb. amaçlarla yakın yerlere gitmek üzere sıklıkla ayrılırlar ve bu durum çoğunlukla yolculuk diye adlandırılmaz. Ama ikamet edilen yerleşim yerinin terkedilerek, ister başka ülkeye isterse de ülke içinde olmak üzere daha uzak yerlere gitmek için yola çıkmaları bir yolculuktur. Nitekim Türk Dil Kurumu da yolculuğu 'ülkeden ülkeye veya ülke içinde bir yerden bir yere gidiş veya geliş, gezi, seyahat, sefer'; yolcuyu da 'yolculuğa çıkmış kimse' olarak tanımlar.²² Kanaatimizce fihhi olarak yolculuk, 'insanların ikamet ettikleri yerden her ne amaçla olursa olsun ayrılıp belli bir uzaklıktaki yere gitmek üzere yola çıkmaları' şeklinde tanımlanabilir.

Ulaşım araçlarının icat edilmesinden önce insanların yaya veya hayvanlar üzerinde yolculuk yaptıkları herkesin bildiği bir gerçektir. Yolculuğun araçsız veya hayvan üzerinde yapılması, ikamete göre oldukça sıkıntılar barındıran bir durumdur. Ulaşım araçlarının icadı ve gelişmesi ile yolculukta var olan sıkıntı günden güne azalsa da hiçbir zaman tamamen sona ermeyecektir. Çünkü yolculuğun kendisi, yani bir yerden bir yere gitmek bizatihi bir sıkıntıdır. Bu gerçeği dile getiren Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: 'Yolculuk ateşten bir parçadır. Bu, sizin yemenizin, içmenizin ve uykunuzun tadını kaçıır, intizamınızı bozar. Kişi işini bitirip maksadına ulaştığı zaman, ailesine dönmekte acele etsin.'²³ İşte bu sebeple bazı hükümlerde kolaylaştırmaya gidilmesi için hastalık, yanılma, unutmama gibi durumlar yanında, yolculuk da mazeret olarak kabul edilmektedir.²⁴

¹⁷ İbnü'l-Hümmam, *Tahrir*, II, 299.

¹⁸ Pezdevi, *Usul*, II, 300; İbnü'l-Hümmam, *Tahrir*, II, 299.

¹⁹ İbrahim Kafi, Dönmez, 'Ruhsat', *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, 207.

²⁰ Pezdevi, *Usul*, II, 299.

²¹ Ömer Nasuhi, Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970, I, 34.

²² http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts

²³ Buhari, *Umre*, 19.

²⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve'n-Nezair*, s. 75-84.

Yolculuğun normal şartlarda geçerli olan azimet hükümlerine etkisini bazen tebdil, bazen tahfif, bazen tehir olarak görüyoruz. Normal şartlarda var olan bir hüküm yolculuk sebebiyle başka bir hüküm olarak karşımıza çıkarsa buna tebdil diyebiliriz. Yolculuk sebebiyle hükümde bir hafifletme varsa buna tahfif adı verilir. Hüküm yolculuk sebebiyle değişme ve hafifletmeyle karşılaşmamakla birlikte bir erteleme söz konusuysa bu durumda da tehirden söz edebiliriz. Yolcunun Ramazan orucunu tutmayıp sonra günü gününe kaza etmesi ruhsatını²⁵ tehire, namazlarını kısa kılma²⁶ ve iki namazı tek vakitte birleştirerek kılma ruhsatı tahfife, yolculukta su bulamama durumunda abdest alma hükmünün teyemmüm²⁷ etme ruhsatına dönüşmesini ise tebdile örnek verebiliriz.

3- Ruhsatı Doğuran Yolculuk

Hiç yolculuk yapmayan yok gibidir.²⁸ Bu sebeple insanın dini sorumluluklarına etkisinin bilinmesi açısından ruhsatı doğuran yolculuğun tespiti son derece önemlidir.²⁹

Ruhsatı doğuran yolculuğu tespit için fıkhıta yolcuya sağlanan kolaylıklardan yararlanılabilmesi için, yolculuğun nasıl olması gerektiğine dair üç tutum gözlemliyoruz. Bunlardan birincisi herhangi bir sınır belirlememektir. Buna göre her yolculukta mutlak olarak kolaylıktan yararlanılabilecektir. İkincisi zaman kriterine göre belirleme yapmaktır. Buna göre, belirlenen süreden daha kısa süren yolculuklarda değil, bu kriterden daha uzun süren yolculuklarda kolaylıklardan yararlanır. Üçüncüsü ise mesafe kriterine göre belirleme yapmaktır. Bu durumda ise belirlenen uzaklığa ve daha ilerisine yapılan yolculuklarda kolaylıklardan yararlanılırken bu uzaklıktan daha kısa yere yapılan yolculuklarda kolaylıklardan yararlanılamayacaktır.

Sınır belirlememe tutumu, kıyası reddeden Zahirilere aittir.³⁰ Çünkü ilgili ayette³¹ 'darabe fi'l-arz' (=yolculuk yapmak) tabiri mutlak olarak geçmektedir. Bu ifade herhangi bir kayıtla kayıtlı bulunmadığından, mutlak olarak kabul edilmesi, herhangi bir kayıtla kayıtlanmaması gerekir.³² Buna göre sözlükte kendisine yolculuk denebilecek her seyahatte kolaylıklardan yararlanır.

Sınırı zaman kriterine göre belirleme tutumu genel olarak Hanefilere aittir. Son dönem müelliflerinden Elmalılı Hamdi Yazır³³ ve Osman Bektaş'ın³⁴ da bu

25 Bakara 2/185.

26 Nisa 4/101.

27 Maide 5/6.

28 Ekrem, Doğanay, *Müsafirin Namazı ve Sefer İle İlgili Fıkhi Hükümler*, Ankara, Elif Matbaası, 1984, s. 3.

29 Bkz. *Seferilik ve Hükümleri (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi)*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997.

30 Yunus Vehbi, Yavuz, 'Seferilik Şartları', *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 295.

31 Nisa 4/101.

32 İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, İstanbul, 1933, I, 338.

33 Elmalılı Hamdi, Yazır, 'Sefer Risalesi' (*Hak Dini Kur'an Dili*, VIII ve IX içinde.)

34 Zeki, Koçak, 'Erzurum Müftüsü Osman Bektaş Hocanın Sefer Risalesi -Tahkikli Neşr, Tercüme Ve Değerlendirme'- *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2015), 52-77; Mehmet,

zaman kriterini esas aldıkları anlaşılmaktadır. Bu da Süfyan es-Sevri ve Ebu Hanife'ye göre üç günlük mesafedir.³⁵ Günde altı saatten üç günde on sekiz saatlik yoldur. Normal bir yürüyüşle saatte beş kilometre yürüdüğü kabul edilirse bu doksan kilometreye tekabül eder. Buna göre en az üç gün üç gece süren yolculuklarda, söz konusu kolaylıklardan yararlanır.

Sınırı mesafe kriterine göre belirleme tutumu ise genel olarak Hanefilerin dışında diğer mezheplerin görüşüdür.³⁶ Bu konuda da birçok farklı uzaklık dile getirilmişse de bu rakamlar bir mil ile kırk sekiz mil arasında değişmektedir.³⁷ Bu rakamların en ihtiyatlısını alacak olursak bu yaklaşık 88.9 km eder.

Şayet ruhsatları doğuran yolculuğu bugün zaman kriterini dikkate alarak belirlemeye çalışacak olursak, yolculuk kavram ortadan kalkacak, dinimizde yolcuya tanınan ruhsatlar iptal edilme noktasına gelinecektir.³⁸ İhtiyata riayet ederek 90 km.yi yolculuk mesafesi olarak kabul edip³⁹ ne kadar sürede ve hangi araçla gidilirse gidilsin, bu yolcunun fıkhıta kendisine tanınan kolaylıklardan yararlanabileceğini kabul etmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu yaklaşım aynı zamanda fıkhın mükelleflere objektif kriterler sunma gereğinin de bir sonucudur.

4- Yolcuya Sağlanan Kolaylıklar

Bu noktada normal şartlarda geçerli olan azimet hükümlerine de işaret ederek, yolcuya sağlanan ruhsatları ele alabiliriz Bunlar, ramazan orucunu sonra tutma ruhsatı, mest üzerine meshin süresinin artışı, dört rekâtlı farz namazların iki rekât kılınışı, iki namazın tek vakitte kılınması, nafie namazları terk etme veya binitte kılma ruhsatı, cuma ve bayram namazı kılma ve kurban kesme yükümlülüğünün düşmesi, yolda kalmışın zekât alabilmesi, borç ilişkisinde kâtip/yazıcı bulamayanın rehin alabilme ruhsatıdır.⁴⁰ Bazı kaynaklarda yer alan, kadının belli süre veya mesafeye mahremi olmaksızın yolculuğa çıkamaması⁴¹, yolcuya tanınan bir ruhsat niteliği taşımadığından burada ele alınmamıştır.

a- Ramazan Orucunu Sonra Tutma Ruhsatı

Ayet-i kerimede orucun farz oluşu şu şekilde bildiriliyor: (يا ايها الذين آمنوا كتب)
يا ايها الذين آمنوا كتب على الذين من قبلكم لعلكم تتقون “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten

Erdoğan, ‘Sefer Hükümleri ve Ahkâmın Değişmesi’, *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt. Fahrettin Atar), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 412.

³⁵ Şemsüleimme, Serahsi, *Usul*, Beyrut, 1973, I, 235.

³⁶ Aktan, Hamza, ‘Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri’, *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt. Fahrettin Atar), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 232.

³⁷ Kara mili yaklaşık 1609m, deniz mili ise yaklaşık 1852 m.dir.

³⁸ Aktan, Hamza, ‘Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri’, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 236.

³⁹ Çalış, Halit, *İslam’da Kolaylaştırma İlkesi*, Konya, Yediveren, 2004, s. 98.

⁴⁰ Fahrettin, Atar, ‘Sefer’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 294-298.

⁴¹ Bkz. Beşer, Faruk, ‘Seferilik Açısından Kadınlar’, *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 337-344.

sakinmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı.”⁴² Buna göre mükellef olan her Müslümanın oruç tutması farz olup bu bir azimet hükmüdür.

Yine Ancak Ramazan ayında yolculuğa çıkan bir kimse, dilerse orucunu tutmaz. Bu durumda, yolculuğu sona erince tutamadığı günler sayısınca kaza eder. (Dönmez, 2007, ss. 414-416) Çünkü yolcuya oruç tutmama ruhsatı veren ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: ‘Kim de hasta veya yolcu olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun.’⁴³ Ancak yeni gelişmelerle yolculuktaki meşakkatin de eskiye oranla azaldığı bir gerçektir. Oruç tutulmasında güçlük yoksa orucun kendi vaktinde tutulması daha faziletlidir.⁴⁴ Nitekim yolculukta orucu tutmama ruhsatının yer aldığı ayetin sonu “...eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.”⁴⁵ ifadesiyle son bulmaktadır. Dolayısıyla bu ruhsatı kullanmak zorunda kalmayan kimselerin azimetle amel etmeleri daha uygun görülmektedir.

b- Mest Üzerine Meshin Süresinin Artışı

Namazın şartlarından olan abdestte ayakların yıkanması yerine, belli şartları taşıyan mestlerin üzerine meshetmek, yolculuk şartına bağlı olmaksızın verilmiş bir ruhsattır.⁴⁶ Bunu Efendimiz’in (sav) mestler üzerine meshettiğini bildiren rivayetlerden anlıyoruz.⁴⁷ Ancak, ikamet durumunda bir gün bir gece süresince verilen mest üzerine mesh ruhsatı, yolculuk sebebiyle bu sürenin üç katına çıkarılıyor. Bunu da şu hadisten anlıyoruz: “Yolcu tam üç gün üç gece, mukim ise bir gün bir gece mesheder.”⁴⁸

c- Dört Rekâtı Farz Namazların İki Rekât Kılınması

Öğle, ikindi ve yatsı namazlarının farzlarının dört rekât olduğunu Hz. Peygamber’in uygulamasından alıyoruz. Yolculuk sebebiyle bu namazlar iki rekât kılınabilmektedir.⁴⁹ Bu uygulamaya kasr-ı salat adı verilmektedir. Buna delil gösterilen ayet-i kerimede bu uygulama korku şartına bağlanmış gözükmektedir. ‘Yeryüzünde yolculuğa çıktığınız vakit, kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.’⁵⁰ Ancak bu şart kayd-ı ihtirâzî değildir. Yani bu şart varken hükmün var olduğu, şart bulunmadığı durumlarda hükmün de ortadan kalkacağı tarzda bir

42 Bakara 2/183.

43 Bakara 2/185.

44 Döndüren, Hamdi, ‘Seferilik Şartları Ve Tabilik Metbuluk’, *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul, Haziran 2–3 1995 içinde (edt. Fahrettin Atar), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 193.

45 Bakara, 2/184.

46 Mehmet, Erdoğan, ‘Mesh’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 301–303.

47 Mesela bkz. Buhari, Vudû, 48; Ebu Davud, Tahare, 12; Müslim, Tahare, 72–80.

48 Müslim, Tahare, 24; Nesâî, Tahare, 98; İbn Mace, Tahare, 86.

49 Yaşaroğlu, M. Kamil, ‘Namaz’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 350–357.

50 Nisa 4/101.

kayıt değildir. Sadece o günkü durumu tespit etmek içindir.⁵¹ Nitekim şu rivayet de bunu açıkça göstermektedir. Ya'la b. Ümeyye bu konunun fıkhi yönünü Hz. Ömer ile müzakere ederken “Yüce Allah ‘şayet korkarsanız’ buyurdu. Şimdi ise insanlar güven içindedir, yine yolculukta namazları kısaltarak kılıyoruz” diye sorunca, Hz. Ömer bunu şöyle cevaplandırmıştı: Senin şaşırdığın bu konuya zamanında ben de şaşırmıştım da Rasulullah’a (sav) sormuştum. O da cevap olarak “Bu Allah’ın size ihsan ettiği bir sadakadır. Allah’ın sadakasını kabul ediniz.” buyurmuştu.⁵²

Yolculukta öğle, ikindi ve yatsı namazlarının farzlarının iki rekât kılınmasının ruhsat olup olmadığı, ya da ruhsat oluşu kabul edildiğinde bunun bir serbestlik mi yoksa alınması zorunlu bir ruhsat mı olduğu Hanefi fakihler arasında tartışılmıştır. Hanefi fakihlerden bir kısmı özellikle yukarıda aktarılan hadisten yola çıkarak yolculukta bu namazların kısaltılarak kılınmasının azimet olduğu görüşündedirler. Bir kısmı da bu uygulamaya ruhsat adı vermekle birlikte, bununla azimet niteliğinde olan ıskat ruhsatını kastetmişlerdir.⁵³ Yolcu bu namazları dört rekât kılamaz. İkinci rekâttaki oturuşu yapmak şartıyla dört rekât kılar, selamı geciktirdiği için mekruh olmakla beraber namaz sahihtir. Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerine göre ise yolculukta namazları kısaltmak ruhsattır.⁵⁴ Yolcu dilerse iki rekât kılar, dilerse dört rekât kılar.

d- İki Namazın Tek Vakitte Kılınması

Namaz vakitleri ile ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’de “Gerçekten namaz, vakitlere bağlı olarak müminlere farz kılınmıştır.”⁵⁵ buyrulmaktadır. Bazı ayetlerin⁵⁶ işaret yoluyla değerlendirilmesi sonucu namaz vakitlerine dair ipuçları bulunmakla birlikte biz namaz vakitlerini Hz. Cebrail’in (as) Efendimiz’e peş peşe iki gün gelerek farklı vakitlerde namaz kıldırıldığı ve “Yâ Muhammed! Bu senden önceki peygamberlerin ibadet vaktidir. İbadet vakti bu iki vaktin arasındadır.”⁵⁷ buyurduğu rivayetten anlıyoruz. Buna göre sabah namazının vakti fecr-i sadığın doğuşu ile güneşin doğmasından az önceki zaman arasındadır. Öğle namazının vakti, zevalden her şeyin gölgesinin bir veya iki katı olduğu vakte kadardır. İkindinin vakti, öğlenin vaktinin çıkmasından güneşin batmasına kadar olan vakit aralığıdır. Akşam namazının vakti, güneşin batmasından şafağın kaybolacağı vakte kadardır. Yatsı namazının vakti ise şafağın kaybolmasından ikinci fecrin doğmasına kadardır. Namazlar, bu vakitler içerisinde kılınması durumunda eda edilmiş, kılınmaması durumunda kazaya kalmış olmaktadır.

⁵¹ Fahrettin, Atar, ‘Genel Olarak Seferilik Ve Hükümleri’, *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul, Haziran 2–3 1995, (edt, Fahrettin Atar), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 24.

⁵² Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 4; Ebu Davud, *Müsafir*, II, 48; Nesâî, *Taksiru's-salat*, III, 116.

⁵³ Atar, ‘Genel Olarak Seferilik Ve Hükümleri’, *Seferilik Ve Hükümleri*, s. 25.

⁵⁴ İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid*, I, 179.

⁵⁵ Nisa 4/103.

⁵⁶ Mesela bkz. Kâf 50/39; Rûm 30/17, 18; Tâhâ 20/130; İsrâ 17/78; Hûd 11/114; Bakara 2/238.

⁵⁷ Tirmizî, *Mevâkît*, 1, Hadis no 149.

Ancak herhangi bir namaz, kolaylık ilkesi gereği, öncesindeki veya sonrasındaki başka bir namazla beraber kazaya bırakılmadan kılınmaz mı? Bu soruya sabah namazı için olumsuz yanıt verilmektedir. Yatsı namazını sabah namazıyla birlikte kılınabileceği hakkında yazılanlar⁵⁸, kanaatimizce sağlam delillerden yoksun olan yaklaşımlardır. Çünkü sabah namazının herhangi bir namazla cem edilemeyeceğinde görüş birliği bulunmaktadır.

Öğle ile ikindi, akşam ile yatsı namazlarının birlikte kılınmasına gelince, herhangi bir mazeret aramaksızın mutlak olarak cem yapmayı caiz gören Caferilerden, birçok şart arayarak sadece bir yerde cem yapmaya cevaz veren Hanefilere kadar geniş bir içtihat yelpazesi bulunmaktadır.⁵⁹ Öyle ki mazeretsiz cemin caiz görülmesi dolayısıyla Caferilerin⁶⁰ namazları üç vakit kıldığı zannı bile yaygınlaşmıştır.

Öğle ile ikindinin gündüz vakti kılındığı ve kıraatin sirrî/gizli yapıldığı akşamlarla yatsının ise gece vakti kılındığı ve kıraatin cehrî/açık yapıldığı bilinmektedir. Gündüz ve gece namazlarından her ikisinin, zaman bakımından önce olanın vaktinde kılınmasına cem-i takdim, zaman bakımından sonra gelenin vaktinde kılınmasına ise cem-i tehir adı verilmektedir. Yani öğle ve ikindinin öğle vaktinde kılınması cem-i takdim, ikindi vaktinde kılınması cem-i tehir denilmektedir. Akşamlarla yatsının akşam vaktinde kılınması cem-i takdim, yatsı vaktinde kılınması cem-i tehir olarak adlandırılmaktadır.⁶¹ Ehl-i sünnet ameli mezheplerinin tamamına göre sabah namazı dışındaki bu namazların da, mazeret olmaksızın birbirinin vaktinde kılınması caiz görülmemektedir. Hanefi mezhebi sadece hacıların, cemaatle kılmaları kaydıyla Arafat'ta öğle ile ikindiye cem-i takdimle, akşamlarla yatsıyı Müzdelife'de cem-i tehirle kılmasını caiz görür. Bunun dışında hiçbir yer ve zamanda öğle-ikindi, akşam-yatsı namazları, kendileri için belirlenen vaktin dışında kılınmaz. Burada bir hususa daha değinmekte yarar görülmektedir. Hanefiler yukarıda anılan cemden başka bir cemi kabul etmemekte, yalnızca sūrî/şeklî cem denen uygulamayı kabul etmektedirler. Sūrî cem ise gerçekte cem yani iki namazın birisinin vaktinde birleştirilerek kılınması değildir. İlk namazın vakti içerisinde ilk vakitlerde kılınmayıp en son vaktine kadar geciktirilerek kılınması, ikinci namazın ise ilk vaktinde kılınmasıdır. Nitekim böyle bir uygulama şeklen ceme benzemekle beraber, gerçekte her iki namaz da kendi vaktinde kılınmış olmaktadır.

Öte yandan Hanefilerin dışındaki mezheplere göre, Arafat ve Müzdelife'nin dışında da yolculuk başta olmak üzere, hastalık, yağmur, ihtiyaç vb. sebeplere

⁵⁸ Enbiya, Yıldırım, 'Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazı İle Birleştirilmesi', *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, VI (2011), 1-11.

⁵⁹ İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid*, I, 183.

⁶⁰ Abdülaziz, Bayındır, 'Seferilikte Namazların Birleştirilmesi', *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt. Fahrettin Atar), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 381-382.

⁶¹ Döndüren, 'Seferilik Şartları ve Tabilik Metbuluk', *Seferilik ve Hükümleri*, s. 191.

binaen takdim veya tehir şeklinde cem edilmeleri ruhsatı bulunmuş olması dindeki kolaylık boyutunu dikkatimize sunmaktadır.⁶²

e- Nafile Namazları Terk Etme veya Binitte Kılma Ruhsatı

Fakihler sabah namazının sünneti dışında diğer sünnet ve nafile namazlar yolculukta terk edilebileceği gibi, herhangi bir mazeret olmasa da binit üzerinde kılınabileceğini belirtmişlerdir. Konuyla ilgili olarak Amir b. Rebia (ra) şöyle demiştir: “Rasulullah’ın (sav) binit üzerinde, yöneldiği yöne doğru başı ile ima ederek namaz kıldığını gördüm. Farz namazlarda bunu yapmazdı.”⁶³ Buna göre yolcunun, günümüz ulaşım araçları içerisinde nafile namazlarını kılınabileceği belirtilmiştir.⁶⁴

f- Cuma ve Bayram Namazı ile Kurban Kesme Yükümlülüğünün Düşmesi

Cuma namazı kılmak⁶⁵, bayram namazı kılmak⁶⁶ veya kurban kesmekle⁶⁷ yükümlü olan kimselerin yolculuğa çıkmaları durumunda bu yükümlülüklerinin düşeceği ifade edilmiştir.⁶⁸ Fakihler yolcuya Cuma namazının farz olmadığını şu hadisten çıkarmışlardır: “Allah’a ve ahiret gününe inanan –hasta, yolcu, kadın, çocuk ve köle hariç- herkese Cuma namazı farzdır.”⁶⁹ Buna rağmen yolcu imkân bulup Cuma namazını kılsa bunun öğle namazı yerine geçeceğini, artık o gün öğle namazını kılmaması gerekmediğini söylemişlerdir. Çünkü bir kimseye bir namaz vaktinde ancak bir namaz farz olur.

Bayram namazı kılma yükümlülüğüne gelince, Cuma namazı kılmakla yükümlü olanlar bayram namazı ile de yükümlüdürler. Bayram namazı kılmanın hükmü Hanefilerde vacip, Hanbelilerde farz, Şafii ve Malikilerde ise sünnet-i müekkededir. Yolcu bayram namazını kılıp kılmamakta serbesttir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) Mina’da bayram namazı kılmamıştı.⁷⁰

Kurban kesme yükümlülüğünde ise, ister artıcı olsun isterse artıcı olmasın, malı zekât nisabına ulaşan kimsenin kurban kesmesi Hanefilerde vacip, diğer mezheplerde ise sünnettir. Ancak yolculukta kurban kesme vucubiyeti kalkmaktadır. Yolcu imkân bulur ve dilerse keser, dilerse de kesmez.⁷¹

g- Yolda Kalmışın Zekât Alabilmesi

Zekâtın verileceği sekiz grup kimseyi şu ayet-i kerimeden öğreniyoruz: “Zekâtlar Allah’tan bir farz olarak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar,

⁶² Halit, Ünal, ‘Cem’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 277–278.

⁶³ Müslim, *Salatü’l-müsafirin*, 39.

⁶⁴ Atar, ‘Genel Olarak Seferilik Ve Hükümleri’, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 27.

⁶⁵ Karaman, Hayrettin, ‘Cuma Namazı’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, 85–89.

⁶⁶ İbrahim, Bayraktar, ‘Bayram’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 259–261.

⁶⁷ Bardakoğlu, ‘Kurban’, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 433–435.

⁶⁸ Yunus Vehbi, Yavuz, *Başlangıcından Günümüze Cuma Namazı*, Bursa, 2005, s. 51.

⁶⁹ Dârekutnî, *Sünen*, II, 3.

⁷⁰ Atar, Genel Olarak Seferilik Ve Hükümleri, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 27.

⁷¹ Atar, Genel Olarak Seferilik Ve Hükümleri, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 28.

kalpleri İslam'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihat edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilen, hüküm ve hikmet sahibidir."⁷²

Fakir olmayan kimselere zekât verilmez.⁷³ Ancak Kur'an'ın ibnü's-sebil olarak nitelediği yolculuğa çıkan kimsenin mali güçlüğüyle karşılaşması muhtemeldir.⁷⁴ Kelime anlamı itibariyle yol oğlu demek olan 'ibnü's-sebil' tabirini Kur'an'da sekiz yerde görmekteyiz. Bunlardan Mekke Döneminde inen ayetlerde⁷⁵ yolda kalmışlara hakkının verilmesinden bahsedilmektedir. Medine Döneminde inen ayetlerde ise yolda kalmışlara yapılan ödemeler infak⁷⁶ ve ihsan⁷⁷ olarak değerlendirilmekte, bu kimselere ganimet⁷⁸, fey⁷⁹ ve zekâtтан pay ayrılması istenmektedir. Bu sosyal dayanışma yolu, İslam'dan önce hiçbir din ve hukuk sisteminin tanımadığı bir yoldur.⁸⁰ Dolayısıyla bu uygulama yolculara maddi sıkıntı anında büyük bir kolaylık sağlamaktadır.

Bir Müslüman yolculuk yaparken şayet beklenmedik bir durumla karşılaşır da parasız kalır veya barınacak bir yerden yoksun olursa, İslam bu gibi kimselere de yardım elini uzatarak sosyal güvenliğin gereğini yerine getirmiş olmaktadır. Bu gibi insanlar aslında memleketlerinde zengin de olsalar, yolculuk esnasında garip olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple yardıma ve korunmaya muhtaç hale gelen böyle kimselere zekât fonundan yardım yapılabilir.⁸¹ Zekât fonundan kurulmuş dinlenme tesisleri, misafirhane, hastane, tatil köyü gibi sosyal tesislerden yolda kalmışların ücretsiz yararlandırılması da mümkün görülebilir. Seyahat ederken herhangi bir sebeple muhtaç duruma gelen yolcu da bu tesislerden yararlanması öngörülmüştür.⁸²

Yolcunun hac, cihat, faydalı ilim öğrenimi, sevap ziyaretler gibi ibadet türünden veya ticaret vb. amaçlarla rızık elde etmek gibi dünyevi maksatlı bir yolculukta bulunması durumunda, yolda kalanın zekât fonundan yararlanabilmesinde görüş birliği bulunmaktadır.⁸³ Ancak dinlenmek ve eğlenmek için yola çıkıp yolda kalanların yararlanmalarında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır.⁸⁴

72 Tevbe 9/60.

73 Mehmet, Erkal, 'Zekât', *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 197-207.

74 Vecdi, Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İstanbul, İz yayıncılık, 2000, IV, 42.

75 İsrâ 17/26; Rum 30/38.

76 Bakara 2/215.

77 Nisa 4/36.

78 Enfal 8/41.

79 Haşr 59/8.

80 Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, IV, 42.

81 Yunus Vehbi, Yavuz, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, Bursa, 2004, s. 41

82 Yavuz, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, s. 41.

83 Celal, Yeniçeri, 'İslam'da Seferilik Ve Hükümleri', *Seferilik Ve Hükümleri Tartışmalı İlmî Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt. Fahrettin Atar), İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 219.

84 İbn Kudame, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, Beyrut, 1972, VI, 438.

Bu noktada yolda kalmış kimselerin zekât fonundan pay almaya hak kazanması için din şartı dâhil herhangi bir şart arandığına kaynaklarda rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Ülkelerinden savaş vb. başka sıkıntılardan dolayı ayrılmış ve sığınmacı durumundaki kimseler de yolda kalmışlar olarak değerlendirilip, bu amaçla yapılan masraflar zekât fonundan karşılanabilir.

h- Borç İlişkisinde Yazıcı Bulamayanın Rehin Alabilmesi

Kur'an'da yer alan en uzun ayet olarak bilinen ve içeriğinden dolayı müdâyene (borç ilişkileri) adı verilen ayette⁸⁵ vadeli borç ilişkisinin yazılması istenmektedir. Ancak yolculukta gerçekleşen bu borç ilişkisinde yazacak kimse bulunamazsa, yazmak yerine, yazmak suretiyle oluşturulabilecek güvenin rehin işlemi ile de kurabileceği şöyle belirtilir: "Eğer yolculukta olur da yazacak bir kimse bulamazsanız, bu durumda alınmış rehinler yeterlidir."⁸⁶ Gerçi ayette geçen borcun yazılması isteği çoğu fıkıhçılar tarafından nedb ve irşad olarak değerlendirilmiştir. Yani bu bir zorunluluk değil, güvenin oluşması için bir teşviktir. Bu konuda sadece Zâhirîler vücûb/zorunluluk görüşündedirler.⁸⁷ Dolayısıyla âlimlerin çoğunluğuna göre yolculukta olmayan bir kimse bile karşılıklı güvenin temin edilmesi durumunda borç ilişkisini yazmak zorunda değilken, bu hüküm yolculukta rehine çevrilerek yolcuya kolaylığa dönüştürülmüş olmaktadır.

Sonuç

Dinimizde ibadetlerden muamelata kadar birçok konuda yolcuya kolaylıklar getirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple dinen ruhsatı doğuran yolculuğun tespiti son derece önemlidir. Ruhsatı doğuran yolculuğun tespitindeki zaman ve mesafe ile ilgili tartışmaların değerlendirilmesi sonucunda, ihtiyatı da gözeterek, 90 km ve daha uzak yerlere giden kimseleri yolcu kabul etmek ve ruhsatlardan yararlanabileceğini söylemek mümkündür.

Bu anlamda yolcu olan kimseler Ramazanda oruç tutmayıp sonra günü kadar kaza ederler. İmkân bulurlarsa tutmaları daha iyidir. Su bulamadıklarında abdest almak yerine teyemmüm⁸⁸ alarak temizlenirler. Şartlarını taşıyan mestlerinin üzerine üç gün üç gece mesh edebileceği anlaşılmıştır Dört rekâtlı öğle, ikindi ve yatsı namazlarının farzlarını iki rekât kılabilmek ruhsatının dinde varlığı görülmüştür. Öğle ile ikindi namazlarını ister öğle, isterse ikindi vaktinde, akşamla yatsı namazlarını da ister akşam isterse yatsı vaktinde kılarlar. Sabah namazının sünneti dışındaki nafîle namazları terk edebilecekleri gibi binit üzerinde de kılabilirler. Cuma namazı, bayram namazı kılmak zorunda olmadıkları gibi kurban kesmek zorunda da değildirler. Yolcu maddi sıkıntıya düşerse memleketinde zengin olsa bile, yolculuğunu tamamlayabilecek kadar zekât alabilir.

⁸⁵ Bakara 2/282.

⁸⁶ Bakara 2/283.

⁸⁷ Zekiyyüddin, Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara, 1990, s. 282-284.

⁸⁸ Mehmet, Boynukalın, 'Teyemmüm', *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXXI, 50-52.

Dinimizin ilk ve temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'de "De ki yeryüzünde gezip dolaşın." diye başlayan ayetler⁸⁹, ibret almamız için seyahat etmemizi teşvik ederken haccın, farzietini bildiren ayet⁹⁰ de ibadet maksadıyla yolculuk yapmamızı zorunlu kılmaktadır.

Dinen yolculuğun ne olduğunun bilinmesi ve yolcunun kim olduğunun tanınması ayrıca yolcuya sağlanan kolaylıkların bilinmesinin herkese olumlu katkılar sağlayacağı kanaatindeyim.

Kaynakça

- Aktan, Hamza, "Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri", Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 227-238.
- Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İstanbul: İz yayıncılık, 2000.
- Atar, Fahrettin, "Genel Olarak Seferilik ve Hükümleri", Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 13-36.
- Atar, Fahrettin, "Sefer", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 294-298.
- Baktır, Mustafa, "Azîmet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 330.
- Bardakoğlu, Ali, "Kurban", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 433-435.
- Bayındır, Abdülaziz, 'Seferilikte Namazların Birleştirilmesi', Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 381-382.
- Bayraktar, İbrahim, "Bayram", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 259-261.
- Beşer, Faruk, "Seferilik Açısından Kadınlar", Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 337-344.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970, I-X.
- Boynukalın, Mehmet, "Teyemmüm", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXXI, 50-52.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, I-VIII, İstanbul, 1979.
- Cürçani, Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Mısır, 1938.
- Çalış, Halit, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, Konya: Yediveren Yayınları, 2004.
- Doğanay, Ekrem, *Müsafirin Namazı ve Sefer İle İlgili Fıkhi Hükümler*, Ankara: Elif Matbaası, 1984.
- Döndüren, Hamdi, "Seferilik Şartları ve Tabilik-Metbuluk", Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 171-200.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Oruç", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, 414-416.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Ruhsat", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, 207-210.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, I-IV, Beyrut, ts.
- Erdoğan, Mehmet, "Sefer Hükümleri ve Ahkâmın Değişmesi", Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 409-432.
- Erdoğan, Mehmet, "Mesh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 301-303.

⁸⁹ Mesela bkz. Ankebut 29/20; Rum 30/42; Al-i İmran 3/137.

⁹⁰ Al-i İmran 3/97.

- Erkal, Mehmet, “Zekât”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 197–207.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, Kahire, 1895. I-VI.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, Beyrut, 1972.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Eşbah ve'n-nezair*, Kahire, 1968.
- İbn Rüşd, Ebu'l-velîd b. Ahmed el-Hafîd, *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktesid*, İstanbul, 1933.
- İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid, *Tahrir*, Mısır, 1350.
- Karaman, Hayreddin, “Cuma Namazı”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, 85–89.
- Koçak, Zeki, “*Erzurum Müftüsü Osman Bektaş Hocanın Sefer Risalesi –Tahkikli Neşr, Tercüme ve Değerlendirme-*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2015), 52–77.
- Müslim, İbnü'l-Haccâc, *Sahih*, I-V, Beyrut, ts.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, I-VIII, Beyrut, ts.
- Serahsî, Şemsüleimme, *Usul*, Beyrut, 1973.
- Şaban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara: TDV Yayınevi, 1990.
- Ünal, Halit, “Cem”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 277–278.
- Yaşaroğlu, M. Kamil, “Namaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 350–357.
- Yavuz, Yunus Vehbi, “*Seferilik Şartları*”, *Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, 291-313.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekât*, Bursa: Arasta Yayınları, 2004.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Başlangıcından Günümüze Cuma Namazı*, Bursa: Emin Yayınları, 2005.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Sefer Risalesi*, (Hak Dini Kur'an Dili VIII ve IX içinde).
- Yeniçeri, Celal, “*İslam'da Seferilik ve Hükümleri*”, *Seferilik ve Hükümleri Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, Haziran 2-3 1995, (edt: Fahrettin Atar) İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- Yıldırım, Enbiya, “*Seferde Yatsı Namazının Sabah Namazıyla Birleştirilmesi*”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, VI (2011), 1–11.
- Yıldırım, Mustafa, *Mecellî'nin Külli Kaideleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2001.